

OVER ROMANTISCHE RUINES EN ABSENTE HEREN

*Heerlijkheden in de Meierij van Den Bosch ten tijde van de
Republiek (1648-1794). Een verkenning*

A.C.M. Kappelhof

1. Inleiding

Het verschijnsel heerlijkheid is in de Noordbrabantse historiografie tot nu toe veelal bestudeerd vanuit een rechtshistorische optiek. Nu is daar niets op tegen, maar het leidt wel tot eenzijdigheid. Daar komt bij, dat de lokaalhistorische studies talrijk zijn en dat pogingen tot een synthese tot nog toe ontbreken. Het euvel waar de Noordbrabantse geschiedschrijving aan lijdt, het parochialisme, is ook hier weer volop aanwezig.

Een populaire gedachtengang is verder dat er na de Middeleeuwen weinig meer veranderde aan de „feodaliteit”. Pas met de Bataafse Revolutie (1795) zou het „feodaal systeem” bezwaken zijn onder de vloedgolf van veranderingen die het land toen overspoelde. Bekend is echter, dat de heerlijke rechten een taai leven hadden; in 1814 werden zij zelfs officieel hersteld.¹ Sommige rechten zoals het jacht-, vis- en veerrecht hielden het tot in onze eeuw uit. Het tiendrecht, dat een aparte plaats inneemt, werd pas in 1907 afgeschaft, maar niet zonder dat de eigenaren schadeloos werden gesteld. De gedachtengang dat er ten tijde van de Republiek rond de heerlijkheden niets veranderde, vindt steun in de uiterlijke vormen van het leen- en het heerlijke stelsel. De institutionele schil kan echter een inhoud omvatten die in de loop der tijd essentieel verandert.

Het zou goed zijn, wanneer ook eens vragen aan de orde komen als: uit wat voor sociale lagen kwamen de heren en vrouwen, hoe veel inkomsten trokken zij uit hun heerlijkheid, vormde een heerlijkheid een aantrekkelijk beleggingsobject, hoe groot was de politieke macht van de heren en wat betekenden zij voor het sociale leven in het dorp waar hun kastelen stonden?

Dit artikel handelt voornamelijk over de politieke en economische betekenis van de heerlijkheden, terwijl een sociaal aspect namelijk de plaats van de heer in de dorpsgemeenschap even wordt aangestipt. Wat wij grotendeels lieten liggen, is de vraag van het „Wie”, met andere woorden: uit welke sociale lagen kwamen de bezitters van de heerlijkheden? Dit onderwerp vereist veel studie en kan ook beter worden ingepast in een onderzoek naar de elites van oostelijk Noord-Brabant.

De lezer zij verder op het hart gedrukt, dat deze kleine studie een verkennend karakter heeft. Veel is nog niet onderzocht, veel oude hypothesen moeten opnieuw getoetst worden, hetzelfde geldt voor de hierna te presenteren hypothesen.

Het onderzoeksgebied is de Meierij van Den Bosch ten tijde van de Republiek (1648-1794). In westelijk Noord-Brabant bestond een heel andere situatie; al in de late Middeleeuwen consolideerden zich hier de twee heerlijkheden van Breda

1. Zie voor het herstel van de heerlijke rechten: F.C.J. Ketelaar, *Oude zakelijke rechten* (Zwolle, 1978). In Noord-Brabant werden de benoemingsrechten in tegenstelling tot de andere provincies niet hersteld. Zie: A.F.J. van Kempen, „De afkoop van het bestuurlijk deel der heerlijke rechten in Noord-Brabant, 1814-1819”, in: *Varia Historica Brabantica*, XI (1982) 137-194.

en Bergen op Zoom. Breda was Oranjebezit, Bergen op Zoom raakte in de 17de eeuw in handen van vorstelijke Franse en Duitse geslachten die er zelden kwamen. Met figuren van een dergelijk postuur konden de Meierijsen heren zich niet meten.

2. Definiëring van enige begrippen

Twee begrippen moeten goed van elkaar worden onderscheiden, namelijk het leenstelsel (de eigenlijke feodaliteit) en het heerlijke stelsel. Bij het leenstelsel staan leenheer en leenman in een persoonlijke verhouding tot elkaar. Weliswaar is de een machtiger dan de ander, maar zij behoren tot dezelfde stand. De leenman moest zijn heer met raad en daad bijstaan. Het leenstelsel ontstond in de achtste eeuw en beleefde het hoogtepunt van zijn bloei in de twaalfde en dertiende eeuw. In de periode van de Republiek had het zichzelf al lang overleefd.

Het heerlijke stelsel bestond uit een complex van rechten met een sterk wisselende samenstelling. Essentieel is echter het gegeven, dat de bezitter van een heerlijkheid rechten kon uitoefenen die hem macht gaven over andere mensen. Het voornaamste recht was de bevoegdheid om de leden van de plaatselijke rechtbanken (de schepensbanken) en de plaatselijke besturen aan te stellen. Bij een hoge heerlijkheid was de schepensbank bevoegd om lijfstraffen toe te passen, de competentie van de lage en middelbare heerlijkheden beperkte zich tot civiele zaken en in strafzaken tot het opleggen van boetes.

Andere rechten hadden vooral een economische betekenis. Van groot belang waren de zogenaamde monopolierechten waarbij de heer als enige bepaalde installaties zoals molens mocht oprichten of als enige mocht jagen en vissen. De heren legden ook wel heffingen met een fiscaal karakter op, in de Meierijsen praktijk bijna altijd accijnzen op bier en wijn of op grondstoffen voor de bierbereiding (het zogenaamde gruitrecht). De variëteit aan heerlijke rechten was bijzonder groot en goed is te zien, hoe de heren plukten waar te plukken viel. Zo hief de heer van Gemert een recht op bijenvolken die van buiten Gemert werden aangevoerd om zich te goed te doen aan de Peelheide en kwam de graaf van Megen, gelegen aan de Maas, op het idee de zalmvissers te verplichten van elke 10 zalmen er 2 aan hem af te staan. De nog niet vervuilde Maas zat toen nog vol zalm, de nog niet ontgonnen Peelheide bood honing aan honderden bijenvolken.

2. Ik voel mij ontslagen van de verplichting uitvoerig in te gaan op het hoe en het waarom van heerlijkheden, heerlijke rechten e.d. De lezer wordt hiervoor verwezen naar de handboeken zoals: J.Ph. de Monte Verloren en J.E. Spruijt, *Hoofdpijnen uit de ontwikkeling der rechterlijke organisatie in de Noordelijke Nederlanden tot de Bataafse Omwenteling* (6e druk; Deventer, 1982)

3. H.A.M. de Wit, „Schets van de organisatie der Gereformeerde en Katholieke kerkelijke instellingen op het vlak van de zielzorg in het gebied der huidige provincie Noord-Brabant tussen 1570 en 1795”, in: *Organisatie en indeling van de Kempen* (Eindhoven, 1981) in het bijzonder bijlage II.

Daarnaast kende men ook nog zogenaamde grondheerlijkheden. In de tijd van de Republiek bestond een grondheerlijkheid uit boerderijen en landerijen die aan derden in gebruik waren gegeven en waarvoor zij een jaarlijks cijns en een heffing bij de overdracht of de vererving moesten betalen. Voor deze transacties en bij conflicten over deze heffingen was er de leen- of laathof.² Een enkel heerlijk recht maakte er ook wel eens deel van uit. Ten tijde van de Republiek waren de leen- en laathoven slechts relictten uit een ver verleden die wel aanleiding konden geven tot een vrolijke maaltijd, maar waarover „Den Haag” zich niet hoefde op te winden. De grondheerlijkheden zijn hier, omdat zij niet erg belangrijk waren, buiten beschouwing gebleven.

Een aparte plaats nemen het collatie- en tiendrecht in. Het eerstgenoemde recht hield in dat de bezitter ervan een persoon mocht voordragen ter benoeming als pastoor van een parochie. De benoeming zelf was een zaak van de bisschop, maar deze mocht alleen van de voordracht afwijken als de kandidaat niet aan de vereisten voldeed. In de Meierijsen waren de meeste collatierechten in handen van Zuid-Nederlandse abdijen en dit bleef na 1648 zo. Het collatierecht gold in dit gebied meestal niet voor de predikantsplaatsen van de hervormde gemeenten.³

Het tiendrecht is van kerkelijke oorsprong en bestond uit 1/10 deel van de oogst. Alleen de agrarische sector werd er door getroffen, handel en nijverheid vielen er buiten. In de loop der tijd raakten veel tienden echter in handen van leken. De tiendopbrengsten waren in oorsprong bestemd voor het onderhoud van het kerkgebouw en de geestelijken die de kerk bedienden. Veel lekentiendbezitters staken de opbrengst echter in eigen zak en bekommerden zich al voor de Reformatie niet om bouwvallige kerkgebouwen. In 1778 vaardigden de Staten-Generaal een plakkaat uit waarin de bezitters van de meeste tienden werden verplicht de kerken en hun torens (indien deze tenminste niet los daarvan stonden) en de nagelvaste inventaris van de kerken te onderhouden. Men ging uit van het beginsel „dat alle tienden, geene uitgezonderd, uyt haar geboorte en oorsprong diezelve verpligting hebben”. Luidkeelse protesten volgden, waarbij de heren van Loon op Zand, Drunen en Boxel (allen katholiek) en die van Heeze-Leende en Zesgehuchten (gereformeerd) het roerend met elkaar eens waren, dat hun tienden toch niet onder deze verplichting vielen.⁴ Aangezien veel heerlijkheden ook tiendrechten omvatten en omdat de tienden voor de boeren een zware last vormden, die niet kon worden uitgehold door de geldontwaarding, -10% bleef 10%- betrokken wij ze ook in de beschouwing.

3. Politieke aspecten

3.1. Soorten en aantallen

In de Meierij van Den Bosch kan men vanuit politiek-juridisch oogpunt beschouwd twee soorten heerlijkheden onderscheiden, namelijk⁵:

1. allodiale heerlijkheden
2. heerlijkheden met de status van leengoed

Allodiale heerlijkheden waren vrij eigendom en de bezitter ervan was juridisch gezien van niemand anders afhankelijk. Ten tijde van de Republiek waren er in de Meierij bijna geen allodiale heerlijkheden meer over. In de Middeleeuwen waren zij aanvankelijk tamelijk talrijk geweest. Allodiaal waren Alem, Lieshout, Sterksel en Lith, alle vier tot in de achttiende eeuw eigendom van een abdij of kapittel.

De in leen gegeven heerlijkheden vielen weer in twee groepen uiteen. Enerzijds waren er de heerlijkheden die zoals dat heet in de oude teksten „erfelijk verkocht” waren, anderzijds waren er heerlijkheden die in pand waren gegeven en waarbij de pandgever het recht had deze terug te kopen tegen betaling van de pandsom.

De bezitter van een in leen gegeven heerlijkheid was in onze periode in theorie afhankelijk van zijn leenheer die hij met „raad en daad” bij moest staan. Bij het overlijden van de leenman moest zijn erfgenaam het leen „verheffen” voor het leenhof, waarbij het „heergewade” moest worden betaald naast „hofrechten”, te vergelijken met de leges geheven door secretarissen en griffiers. Een verhef was ook nodig, wanneer het leen op een andere wijze van bezitter veranderde, bijvoorbeeld door verkoop. De meest leen-heerlijkheden waren Brabants; enkele heerlijkheden waren leen van de bisschop van Luik (St. Michielsgestel, Nieuwkuijk, de helft van Hilvarenbeek) en Geldrop was, zoals de naam al zegt, een Gelders leen.

In de late Middeleeuwen waren de hierboven genoemde vier allodiale heerlijkheden en de Luikse en Gelderse heerlijkheden deel gaan uitmaken van het hertogdom Brabant. De leenstatus werd van ondergeschikt belang. In de achttiende eeuw bijvoorbeeld was de keurvorst van Beieren heer van St. Michielsgestel. Van Beierse invloed in dit dorp was echter geen sprake; de plakkaten van de Staten-Generaal werden er even goed (of even slecht) als elders

4. Aldus een kort na 1778 opgestelde nota, waarvan zich een exemplaar bevindt in het Archief van de Godshuizen te Den Bosch, Archief Groot Gasthuis, inv. Van Rooy, nr. 2025. Opmerkelijk is het, dat de Staten-Generaal handelden in navolging van een decreet van Maria Theresia uit 1769. Ook Philips II had in 1587 al iets dergelijks bepaald. Een goed voorbeeld van een katholiek kapittel dat niet bereid was de herbouw van een verwoeste dorpskerk te financieren, ofschoon het wel een groot deel van de tienden hief, was Hilvarenbeek. Zie: L.F.W. Adriaenssen, *Hilvarenbeek onder de hertog en onder de Generaliteit* (Hilvarenbeek, 1987)55.

in de Meierij nageleefd. De heerlijkheden Ravenstein en Megen waren toen nog steeds Brabants leen, maar in feite waren het zelfstandige ministaatjes waar noch Den Haag noch Brussel iets over te zeggen hadden. De feodale structuren waren een overblijfsel geworden van een ver verleden.

Een leen kon niet zonder toestemming van de leenheer worden gesplitst. Ten tijde van de Republiek is dit ook nooit gebeurd. Wat wel kon, was dat de bezitter van een leen-heerlijkheid een hypotheek gaf, maar dan moest dit hypotheekrecht ook weer als leen worden verheven. Vooral in de periode 1650-1750 waren veel heerlijkheden zwaar belast met hypotheek⁵.

Vanaf het midden van de zestiende eeuw hadden de verplichtingen van de leenman niets meer te betekenen. Economisch gezien waren de inkomsten uit de lenen van geen belang. De hofrechten mochten de leden en bedienden van het Leenhof van Brabant in hun zak steken. De opbrengst van de heergewaden bedroeg jaarlijks gemiddeld ongeveer f 500. Aan belastingen kregen de Staten-Generaal in 1650 al jaarlijks f 300.000 binnen.⁶ Het leenstelsel was een „institutioneel fossiel” geworden. Pas in 1798 zou het worden afgeschaft.

Wanneer de hertogelijke financiën er slecht voor stonden, kon de hertog delen van zijn domein in pand geven tegen betaling van een som gelds. Wat ook voorkwam was dat hij om lastige schuldeisers tevreden te stellen iets aan hen in pand gaf. Zaken als grond, molens, een gruitrecht, de houtschat, maar ook het overheidsgezag zelf konden zo in particuliere handen raken.⁷ De bezitter van een pandheerlijkheid kon over alle inkomsten die de hertog vroeger uit het in pand gegeven dorp trok beschikken. Hij was daarover geen rekening en verantwoording schuldig, de hertog was hem geen rente verschuldigd over de uitstaande schuld.

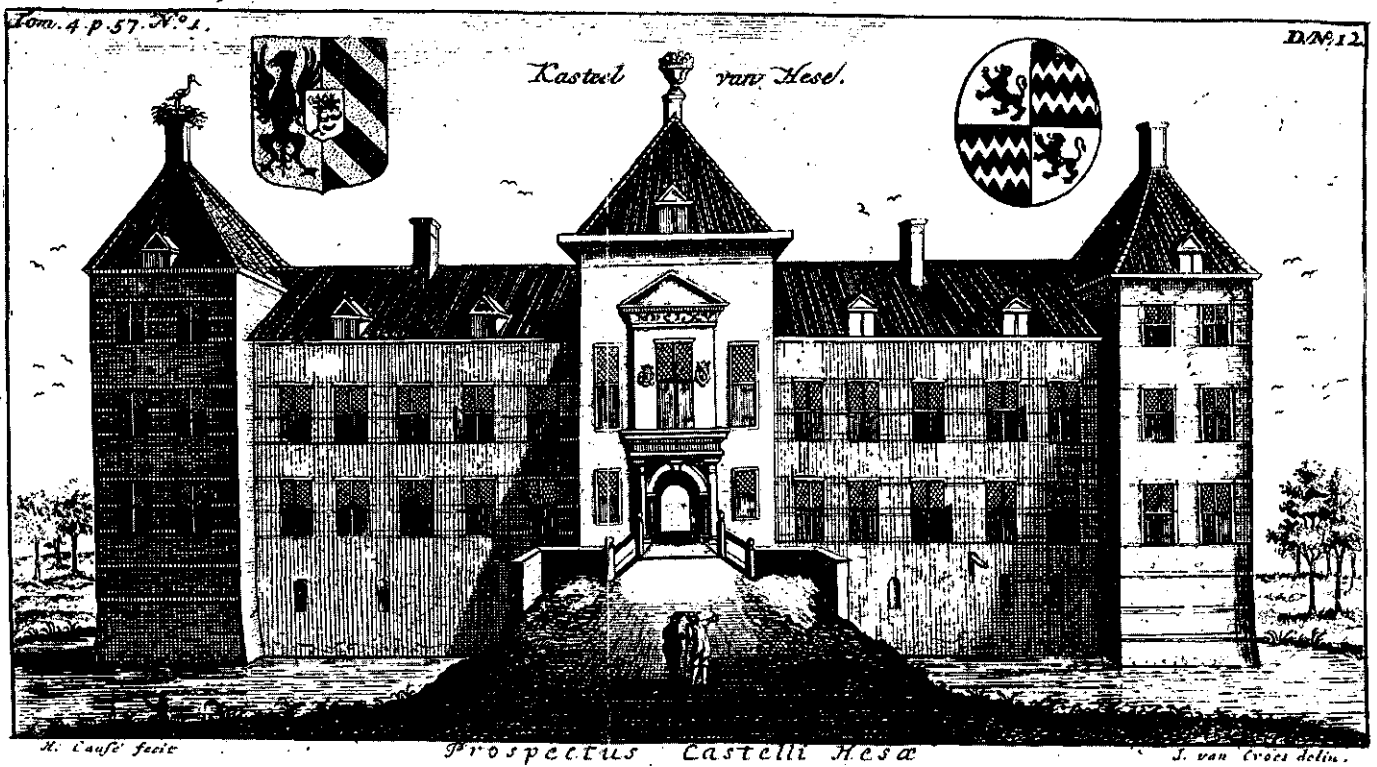
Er zijn vier perioden aan te wijzen waarin er veel pandheerlijkheden ontstonden, namelijk:

- a) tussen 1386 en 1398 onder het bewind van hertogin Johanna;
- b) kort na 1500 onder het bewind van Philips de Schone;
- c) in 1559-1560;
- d) in de jaren twintig van de zeventiende eeuw.

5. Als bron zijn gebruikt de hertogelijke leenboeken in fotocopiëvorm aanwezig op het Rijksarchief in Noord-Brabant (Collectie Schaduwaregister).
6. R.A.N.B., archief Leenhof van Brabant c.a., inv. Lindemann c.a., nr. 1122; opbrengsten periode 1663-1668 heergewaden gem. f 493 en hofrechten gem. f 374; periode 1697-1702 heergewade + hofrechten gem. f 887.
7. Over de verpandingen in de late veertiende eeuw: A. Uytendaele, *Le gouvernement du duché de Brabant au bas moyen âge (1355-1430)* (2 dln.; Brussel, 1975), I, 69-93.
8. J. Vriens, De conflicten van het geslacht De Merode over de helft van de hoge, middelbare en lage justitie van Oirschot”, in: *Campinia*, III (1973/74)41-49. A.C. Brock, *De Stad en Meyery van 's Hertogenbosch of derzelver beschrijving* (dl. II De Meierij; Schijndel, 1978) 161.
9. A.C.M. Kappelhof, „De demografische ontwikkeling van de Meierij van Den Bosch”, in: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, IV (1986)6-12.

Van al deze perioden is bekend, dat de hertogelijke financiën toen grondig uit balans waren. Pandheerlijkheden werden ook weer in leen gehouden van de hertog.

Er zijn aanwijzingen dat de bevolking van de in pand gegeven dorpen daar niet gelukkig mee was. Ook de stad Den Bosch was doorgaans tegen deze aantasting van het hertogelijk gezag. In Schijndel (1612) en Oirschot (1618) ging men zelfs zover, dat de bewoners de pandsom uit eigen zak aan de hertog terugbetaalden om zo van de pandheer af te komen.⁹ In 1660, toen het Staatse bewind zich geconsolideerd had, behoorde 44% van de oppervlakte van de Meierij tot een heerlijkheid. Zinvoller is het te berekenen, hoeveel mensen in een heerlijkheid woonden. Uitgaande van het inwonertal in 1695, gebaseerd op een fiscale bron, had precies 50% van de bevolking van de Meierij met een heer te maken (zie kaart 1).⁹ Bovendien waren al in de late vijftiende eeuw alle Meierijse heerlijkheden hoge heerlijkheden, dat wil zeggen dat de door de heer aangestelde schepenen bevoegd waren, personen ter dood te veroordelen. Een hoge heerlijkheid was dan ook altijd voorzien van een galg en een rad, zodat de vreemdeling kon zien dat als dat nodig was hier mensen konden worden opgehangen. Zelfs de meeste stadjes waren heerlijk. Geografisch gezien is er in de verspreiding van de heerlijkheden geen patroon aan te wijzen, behalve dan dat in het kwartier van Kempenland weinig heerlijkheden lagen. Dit gebied stond bekend als arm en schraal. Wel werden hier rond 1560 veel dorpen gegeven. Deze situatie vraagt om nader onderzoek.

In de loop der tijden steeg het prijspeil en verminderde de waarde van de munt. Het werd zo voor de hertog aantrekkelijk om een pandheer te stellen voor de keus: bijbetalen en pandheer blijven of terugbetaling van de pandsom en geen heer meer. Vooral in het begin van de zeventiende eeuw werd dit middel veelvuldig door de Brusselse overheid toegepast. Mogelijk heeft het de heren in Den Haag die het in 1648 voor het zeggen kregen op een idee gebracht.

3.2. De inlossing van de pandheerlijkheden (1648-1661)

Onmiddellijk na de Vrede van Munster startte er een operatie die het aantal Meierijsche heerlijkheden aanzienlijk zou terugbrengen. Alle pandheerlijkheden zouden gelost worden, waarna men ze te koop wilde aanbieden. Bovendien wilde men ook dorpen die vanouds in 's hertogen hand geweest waren, zoals St.-Oedenrode en Oisterwijk, aan particulieren verkopen. Al spoedig bleek, dat de uitvoering van dit plan veel tijd kostte. Er waren zeker technische problemen: in sommige heerlijkheden was alleen de hoge rechtspraak in pand gegeven en de rest erfelijk leen en in het geval van de laat-veertiende-eeuwse verpandingen moesten bedragen in verdwenen muntsoorten als oude schilden en Franse kronen omgerekend worden in eigentijdse guldens. Dat neemt echter niet weg, dat deze te overwinnen waren, maar er kwam maar geen schot in de zaak. Hoewel de Staten van Holland en in hun kielzog de Staten-Generaal erop aandrongen de zaak door te zetten, bleef deze hangen bij de instantie die hem moest uitvoeren, de Raad van State. In 1658 kwam het dan eindelijk tot de inlossing van bijna alle pandheerlijkheden, maar slechts vier van hen, namelijk Deurne en Liessel, Vlierden, Nuland en Berlicum werden weer verkocht. De rest bleef in handen van de Staten-Generaal. In 1661 schortte men de zaak op en daarna hoort men er weinig meer van.

Vast staat dat Den Bosch tegen de verkoop van heerlijkheden was, omdat daardoor haar rechtsmacht in strafzaken over vele Meierijsche dorpen zou

verdwijnen. In de dorpen zonder heer was de Bossche schepenbank namelijk competent voor strafzaken.

De Raad van State was eveneens tegen en zijn verzet zou wel eens doorslaggevend geweest kunnen zijn. De Raad was gekant tegen een aantasting van het domein en tegen een aantasting van wat hij als zijn bevoegdheid zag. Toen Hare Hoog Mogende aanstalten maakte zelf de hand aan de ploeg te slaan, maakte de Raad van State daar bezwaar tegen. In een brief aan de Staten-Generaal poneerde hij in 1661, dat de Raad naar analogie van de Gecommitteerde Raden in Holland tot taak had de domeinen en de geestelijke goederen in de Generaliteitslanden te beheren. Bij de wijziging van de instructie in 1651, toen de bevoegdheden van de Raad waren ingeperkt, was deze taak gehandhaafd. Om zijn argumenten kracht bij te zetten ging de Raad „en corps”, dat wil zeggen in volle getale, naar boven om zijn opwachting te maken bij de Staten-Generaal. Nadat de audiëntie was verleend, hield de voorzitter van de Raad een lang vertoog waarin de rechten van dit college werden gestaafd aan de hand van vele precedentes. Vier dagen later werd dit in de vorm van een „deductie” nog eens overgedaan. Daarop viel het besluit de zaak voorlopig op te schorten. Het „voorlopig” redde de eer en betekende hier zoals zo vaak in feite „definitief”.¹⁰

De Staten-Generaal en de Staten van Holland voerden steeds als reden voor de operatie aan, dat men de schatkist met de opbrengst ervan wilde stijven. Zij wilden ook zo veel mogelijk domeinen en geestelijke goederen te gelde maken. Inderdaad werden er in 1658-1660 voor ongeveer f 250.000 aan geestelijke goederen verkocht. Toch verkeerde de schatkist toen niet in grote problemen: in 1650 was er drastisch op het landleger bezuinigd en in de jaren vijftig was de rente op de staatsschuld verlaagd, waardoor de uitgaven structureel daalden. De Raad van State pleitte er voor om „de paapsche heren te secluderen”, opdat de Reformatie in de Meierij met meer kracht kon worden voortgezet. Dit motief doet op het eerste gezicht wat hypokriet aan, maar het heeft waarschijnlijk meegespeeld. Het is namelijk heel opvallend, dat nogal wat katholieke jonkergeslachten door de inlossing werden uitgeschakeld en dat de vier verkochte heerlijkheden in handen kwamen van protestantse geslachten. Een pandheerlijkheid als Kessel die in 1645 in handen was van de protestantse graaf Van Horne, gouverneur van de vesting Grave, werd niet ingelost. De drie dorpen bij Eindhoven die als pandheerlijkheid van de prins van Oranje waren, bleven ook ongemoeid, maar hier zal de bijzondere positie van het huis Oranje-Nassau meegespeeld hebben (zie kaart 2). Toen Deurne en Liessel in 1660 verkocht werden aan de protestant geworden heer Rogier van Leefdael, werd uitdrukkelijk bepaald, dat de heerlijkheid niet verkocht mocht worden aan personen die geen lidmaat van de Nederduits Gereformeerde Kerk waren, terwijl ook „dode handen” zoals kloosters, kerken en kapittels eveneens werden uitgesloten.¹¹ Ik houd het erop, dat de Staten-Generaal en de Raad van State vanuit zeer uiteenlopende motieven hetzelfde wilden, namelijk zoveel mogelijk heerlijkheden liquideren. Hun verdere bedoelingen verschilden eveneens. De Raad wilde minder heren, omdat dat meer speelruimte gaf aan de Raad en omdat de Politieke Reformatie erdoor bevorderd kon worden; de Staten-Generaal wilde geld zien om de Generaliteitskas te ontlasten.

Wat mogelijk in de achterhoofden van sommige heren heeft meegespeeld was, dat men te gelde wilde maken wat in de toekomst wel eens verloren zou kunnen gaan bij een nieuwe oorlog. De Generaliteitslanden zouden bij een aanval vanuit het zuiden het eerst bezet worden. Vooral onder de Hollandse regenten leefde de gedachte, dat de Republiek eigenlijk bestond uit Holland en misschien enige randgebieden en dat de rest alleen ballast was. Wat er in 1672 gebeurde is symptomatisch. Toen koning Lodewijk XIV met een groot leger in hoog tempo

10. Resolutiën Staten-Generaal:

9 april 1649, 7 april en 13 mei 1656, 10 november en 29 december 1657, 11 januari en 18 juni 1658, 11 november 1659 en vooral 21 oktober 1661 (besluit de zaak op te schorten);

Resolutiën Raad van State: 22 april 1650, 12 september 1652, 9 oktober 1653, 14, 18 en 22 oktober 1661;

Resolutiën Staten van Holland: 1 maart 1651, 5 juli en 30 augustus 1653; archief Staten-Generaal, lias lopende 1648, exh. 2 december 1649, 9 januari en 6 maart 1649;

over het verzet van Den Bosch tegen de plannen van Den Haag zie: J.H. van Heurn, *Historie der stad en meyerie van 's-Hertogenbosch* (4 dln.; Utrecht, 1776-1778), III, 87-89.; in later jaren waren er nog wat stuiptrekkingen; zo wilden de Staten-Generaal in 1678 de halfheerlijkheden Oirschot en Hilvarenbeek verkopen aan de bekende Oirschotse chirurgijn Arnoldus Fey, maar dit plan ging niet door (Resolutie Staten-Generaal, 22 april 1678).

11. H.N. Ouwering, *Geschiedenis der dorpen en heerlijkheden Deurne, Liessel en Vlierden* (Deurne, z.j.) 127-130;

oprukte naar Amsterdam en de zaak hopeloos leek, besloot men te gaan onderhandelen. Als eerste concessie boden de afgezanten de Zonnekoning de Generaliteitslanden aan. De grote koning echter eiste meer, zo veel meer, dat men eensgezind besloot door te vechten.¹²

Merkwaardig is het, dat Den Haag in het begin van de achttiende eeuw niet opnieuw heeft geprobeerd Staatsbrabantse heerlijkheden te verkopen. In Holland werden rond 1730 alle nog in 's graven hand zijnde ambachtsheerlijkheden verkocht. De Rekenkamer der Domeinen werd zelfs opgeheven omdat zij overbodig werd.¹³ Kopers waren er genoeg en de Hollandse financiën waren structureel uit balans. Hetzelfde gold voor de Generaliteitskas; ook hier liepen de inkomsten na 1715 sterk terug, terwijl daar een sterk toegenomen staatsschuld tegenover stond. Heeft de Raad van State met zijn invloedrijke secretaris Simon van Slingelandt dit soms weten te voorkomen? Juist Van Slingelandt was ervoor, dat de bevoegdheden van de Raad van State werden vergroot ten koste van die van de Staten-Generaal. Een voornemen om domeinen van de hand te doen kon in zijn ogen zeker geen genade vinden. Dit gegeven versterkt de hypothese, dat de inlossing van de pandheerlijkheden ook tot doel had rugdekking te geven aan de dubbele Reformatie (de kerkelijke en de politieke) en dat het opgevoerde economisch motief slechts schijn was.

3.3. De afkalving van de politieke macht van de heren

Onmiddellijk na de Vrede van Munster startte vanuit het noorden een goed georganiseerde actie om de bevolking van Staats-Brabant te bekeren tot de gereformeerde religie. Naast de door de kerk geleide reformatie stond de zogenaamde Politieke Reformatie die er in de optiek van die tijd een logische pendant van vormde. Alle openbare functies werden gereserveerd voor lidmaten van de Nederduits Gereformeerde Kerk. De Politieke Reformatie kon echter niet worden uitgevoerd om de eenvoudige reden, dat er in de meierij geen of te weinig protestanten woonden.¹⁴ Dat nam niet weg, dat een katholieke heer in zijn keuzevrijheid beperkt werd en voor de principiële onder hen was dit een onverteerbare zaak. Voor betaalde functies als die van drossaard of secretaris was bovendien wel belangstelling van protestantse kandidaten. De baron van Boxtel moest in 1652 tegen zijn zin een protestants dorpsbestuur aanvaarden. Mogelijk heeft dit meegespeeld bij zijn besluit om daarna nauwelijks meer in Boxtel te verblijven.¹⁵

De heer kon nog wel als storende factor optreden zoals in Tilburg waar de katholieke, in Spaans-Brabant wonende heer in 1680 een katholiek tot „agent” aanstelde met de opdracht om alle plaatselijke functionarissen aan te stellen. Het gezag van de protestantse drossaard werd hierdoor ondermijnd. In 1682 werden de vijf katholieke Tilburgse schepenen echter door de drossaard afgezet.¹⁶

Een conflict dat zich in Helmond afspeelde laat zien, dat de heren niet meer konden doen wat zij wilden. De uit het Luikse afkomstige, katholieke graaf van Arberg die door een fortuinlijk huwelijk de heerlijkheid Helmond geërfd had, wilde de uit de Middeleeuwen daterende rechten van de stedelijke ambachtsgilden terugdringen. Het ging hem vooral om het door deze uitgeoefende toezicht op het beheer van de stedelijke financiën. De gilden schakelden de Raad van Brabant in en deze stelde in 1695 en in 1714 de gilden in het gelijk. Een poging van de heer om een heffing in te voeren op het loden van in Helmond gemaakte lakens werd in 1694 door de Staten-Generaal afgestraft: hun loodje was meer dan voldoende, de heer kon zijn loodjes houden (en dus de bijbehorende inkomsten missen).¹⁷ Verder ging de Haagse overheid in Berlicum, waar een protestantse heer zich schuldig maakte aan een breed scala van

12. P. Geyl, *Geschiedenis van de Nederlandse stam* (uitgave Wereldbibliotheek 1962), III, 730-731 (over de eisen van Lodewijk XIV); J.C. Boogman, „Die Holländische Tradition in der niederländischen Geschichte”, in: *Westfälische Forschungen*, XV(1962)96-105 en H. Wansink, „Holland en Zes Bondgenoten: de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën”, in: *Britain and the Netherlands*, IV(1971)133-155; over de onderhandelingen met Lodewijk XIV: Herbert H. Rowen, *John de Witt, Grand Pensionary of Holland 1625-1672* (Princeton, 1978)837-839 en 850-851.
13. J. Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen, 1980)61-127.
14. M. Christ, „Staats-Brabant bevoegd? Aspecten van Staats-Brabants positie ten tijde van de Republiek”, in: *Noordbrabants Historisch Jaarboek*, V(1988)65-94.
15. J. Lauwereys, „Hoogstraten halfweg tussen Boxtel en Overijse”, in: *Hornejaarboek* (Overijse, 1977)172-179.
16. A.C.M. Kappelhof, *De belastingheffing in de Meierij van Den Bosch 1648-1730* (Tilburg, 1986)150-152 (met aldaar verdere literatuur).
17. M.W. van Boven, „Helmond in een bestuurlijk spanningsveld. De heer van Helmond contra de ambachtsgilden, 1692-1715”, in: *Jaarboek De Vlasbloem*, II(1981)93-132.

18. W.J.M. van der Heijden, *Berlicum. Zwerftocht door het verleden. De beknopte geschiedenis van het kerkdorp Berlicum en de gehuchten Belveren, Middelrode en Kaathoven* (2 dln.; Berlicum, 1982-1984), I, 371-384 en 410; idem, II, 28.
19. Kappelhof, *Belastingheffing Meierij*, 144-182.
20. Ouwering, *Deurne*, 133 e.v. De interpretatie die Ouwering geeft van dit slepende conflict, als zou de protestants geworden heer er op uit zijn geweest het katholieke geloof „uit te roeien”, is onhoudbaar. De kwestie van de religie heeft slechts een secundaire rol gespeeld.

misdrijven. De ingezetenen schreven een rekest aan de Raad van Brabant die daarop reageerde door de heer in 1699 uit zijn functies te schorsen. Pogingen van dit heerschap om in zijn rechten te worden hersteld werden door het hoogste regeringscollege in de Republiek, de Staten-Generaal, terzijde gelegd.¹⁸ Vanaf 1648 werden voor een groot aantal dorpen bestuursreglementen vastgesteld waarin met name het beheer van de plaatselijke financiën en de plaatselijke belastingen werd geregeld. Aan het einde van de zeventiende eeuw greep Den Haag effectief in en werd de financiële autonomie van de dorpsbestuurders aan banden gelegd.¹⁹

Het was niet alleen Den Haag, dat de macht van de heren inperkte; ook de dorpsnotabelen bleken vaak niet langer bereid te slikken wat de heren graag wilden. Dit bleek heel duidelijk in Deurne, waar Rogier van Leefdael bij zijn pogingen het heerlijk gezag uit te oefenen stuitte op furieus verzet van een groep bewoners. Hun aanvoerder was Otto de Vischere die tot de komst van de nieuwe heer behalve drossaard ook nog rentmeester van de heerlijkheid was. Hij woonde op het kasteel en was gewend geraakt de lakens uit te delen. Toen de nieuwe heer de declaraties wegens eten en drinken van het dorpsbestuur fixeerde op *f* 200 – voordien liepen de „teergelden” op tot zo’n *f* 400 – was dat in het geheel niet naar de zin van de heren. Zeer boos was Otto de Visschere, toen de heer zijn persoonlijke declaratie die meer dan *f* 11.000 bedroeg eens liet nazien waarbij bleek, dat een deel hiervan reeds betaald was en dat de rest niet te verifiëren viel. Voor de komst van Van Leefdael hadden de heren zich maar weinig in Deurne laten zien. Toen Rogier van Leefdael plotseling zijn neus in Deurnese zaken ging steken, kwam hij nieuwe heren tegen die niet bereid waren dit zomaar te accepteren.²⁰

4. De economische waarde van een heerlijkheid

Ik gebruikte twee methoden om gegevens te verzamelen over de economische waarde van een heerlijkheid: kooprijzen en gegevens uit rekeningen van rentmeesters. Het bezwaar van kooprijzen is, dat vaak niet vermeld wordt of zij in- of exclusief de kosten van overdracht zijn en dat vaak niet duidelijk is of de waarde van hypothecaire leningen in de opgegeven koopsom is verrekend. Vooral rond 1700 waren veel heerlijkheden zwaar belast. De rentmeestersrekeningen daarentegen laten zien, wat de heerlijkheid opbracht; daarnaast geven zij inzicht in de structuur van de inkomsten en uitgaven. Een moeilijk in te schatten factor vormt de frauderende rentmeester, een fenomeen aller tijden dat zeker in heerlijkheden, waar de heer zich nooit liet zien, voor zal zijn gekomen.

4.1. De kooprijzen

Heerlijkheden waren in de handel; zeer geregeld werden zij te koop aangeboden. Men hoefde niet van adel te zijn om zich een heerlijkheid te kunnen aanschaffen. Dit kon ertoe leiden dat tussen 1640 en 1790 de samenstelling van het bestand aan heren drastisch veranderde.²¹ Kort voor de Vrede van Munster waren bijna alle bezitters van heerlijkheden katholiek. Er waren geslachten die in de Zuidnederlandse steden resideerden en die doorgaans veel, sterk verspreide bezittingen hadden. Onder hen treffen wij veel oude adel aan zoals de geslachten Van Immerseel, Van Horne-Bassigny, Van Merode, 't Serclaes de Tilly, Van Leefdael enz. Een andere groep die zich daarvan duidelijk onderscheidt is afkomstig en gegoed in Stad en Meierij van Den Bosch. Vaak hebben zij een huis in Den Bosch en daarnaast een kasteeltje of een herenhoeve in een dorp. In navolging van de eigentijdse teksten pleit ik ervoor hen te betitelen als „jonkers”. Dan zijn er in 1640 nog enkele geslachten van niet-Brabantse oorsprong zoals het geslacht Hohenzollern-Sigmaringen (heren van St. Michielsgestel). Een geval apart zijn de heerlijkheden van de prinsen van Oranje (Eindhoven met vier omringende dorpen en de baronie van Cranendonk met Budel).

Aan het eind van de achttiende eeuw zijn er bijna geen „jonkers” meer over; veel geslachten zijn uitgestorven of uit de streek verdwenen. De Zuidbrabantse geslachten zijn in aantal teruggelopen, de prinsen van Oranje zitten er nog steeds en we tellen twee Duitse geslachten (Salm-Salm te Anholt met Loon op Zand en Salm-Kyrburg met Boxtel en Liempde). De toon wordt echter gezet door geslachten van Hollandse regenten en in de koloniale handel rijk geworden burgers. Waren er in 1640 nog bijna geen protestantse heren, in 1794 maken zij de meerderheid uit.

Er heeft zich hier een verschuiving voorgedaan die nader onderzoek verdient. Vooral het verdwijnen van de kleine, regionale adel (de jonkers) intrigeert. In het kader van dit artikel moeten wij dit onderwerp echter laten rusten.

De prijzen van heerlijkheden liepen bijzonder sterk uiteen: van f 7.700 vrij geld in Aalst in 1721 tot f 205.000 voor Heeze, Leende en Zesgehuchten in 1733. Deze verschillen zijn een gevolg van de wisselende samenstelling van het complex van rechten waaruit een heerlijkheid kon bestaan. De prijzen fluctueerden natuurlijk ook naargelang de economische toestand. In de tweede helft van de achttiende eeuw, toen de conjunctuur aantrok, stegen zij. Wilde men zich een heerlijkheid aanschaffen, dan was men op zijn minst f 10.000 kwijt. Dat is niet veel, want een flinke boerenhoeve bracht in het midden van de achttiende eeuw f 5.000 tot f 7.500 op. Duurdere heerlijkheden waren Waalre-Valkenswaard (ca. f 30.000 tot f 35.000 in de achttiende eeuw) en Lieshout (in 1698 verkocht voor f 50.000). Toppers waren Heeze c.a., Tilburg en

21. A.F.O. van Sasse van Yssel, „Beschrijving der Meierij van 's Hertogenbosch door Philips baron van Leefdael”, in: *Bijdragen van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant*, II(1918)1-92. Deze bron is goed bruikbaar om vast te stellen wie er rond 1645 heerlijkheden bezaten. Voor de momentopname van 1790 is gebruik gemaakt van een groot aantal kleine artikelen, de meeste van de hand van A.F.O. van Sasse van Yssel, in het tijdschrift *Taxandria*. Voor zover mogelijk werden deze gegevens gecorrigeerd met: R.A.N.B., Archief Leenhof van Brabant, inv. Lindemann c.a., nr. 1122. Voor de Bossche heren raadpleegde ik: Kees de Brouwer, Ann Meijer en Eric Schellekens, „*De Heeren van de Leeden*”. Een *protopografisch onderzoek naar het regentenpatriciaat van 's Hertogenbosch in de periode 1710-1740* (Utrecht, 1983) i.h.b. pp. 55-59. De instroming van Hollandse regenten en kooplieden werd reeds opgemerkt door: H.J.J. van Velthoven, *Stad en Meierij van 's Hertogenbosch* (deel I; Amsterdam, 1935)104.

Helmond. Tilburg werd in 1754 voor *f* 165.000 verkocht, Helmond was in 1781 goed voor *f* 155.000.²²

4.2. De inkomsten

Om een beeld te geven van de omvang en de aard van de inkomsten van een heerlijkheid volgen hierna drie gevallen van een zeer oude grote heerlijkheid (Boxtel), een stadsheerlijkheid waar de verkoop van ambten belangrijk was (Helmond) en een kleine heerlijkheid (Asten).

De baronie van Boxtel was een zeer oude heerlijkheid die uit twee dorpen bestond, Boxtel en het veel kleinere Liempde. Eigenaresse was in 1779 de prinses van Salm-Kyrburg die in de omgeving van Brussel woonde. Een rekening over het boekjaar 1779/80 met gegevens over het boekjaar 1785/86 laat zien, dat Boxtel c.a. in deze jaren resp. *f* 11.455 en *f* 14.907 opleverde.²³ De heerlijkheid was echter zwaar belast met schulden: in totaal voor *f* 81.000, meestal bestaande uit obligaties à 3% die in handen waren van de rentmeester Tijbosch (alweer de rentmeester), zijn familie en enige Bosschenaren. Evenals in Asten zijn ook hier de inkomsten uit de molens en de tienden bijzonder belangrijk: in beide jaren respectievelijk 54% en 50% van het totaal. Nu was het molencomplex in Boxtel zeer groot: het bestond uit twee molens aan de Dommel en het Smal Water met iedere twee raderen. De molenaar betaalde zijn vrouw jaarlijks *f* 2.185 aan pacht, ten dele in geld en ten dele in rogge. Onder Liempde bezat de prinses nog de Casterense watermolen en een windmolen die tesamen goed waren voor een pacht van *f* 1.443. Voor een molen zijn dit hoge pachtsommen.

De verkoopprospectus van de heerlijkheid Helmond uit 1781 laat zien, dat de jaarlijkse opbrengst, na aftrek van de zogenaamde reële belastingen als bedden en verponding, *f* 7.363 bedroeg.²⁴ De belangrijkste inkomstenbronnen waren de pacht van drie molens, zeven boerderijen en losse percelen land met een oppervlakte van 331 ha. Tiendrechten waren er nauwelijks, terwijl de heer amper profiteerde van de economische activiteiten die er in het stadje plaatshadden. Zo hief hij geen accijns op alcoholische dranken.

Buiten beschouwing blijven bij deze berekening de opbrengst van de verkoop van het schout- en secretarisambt; het eerste kon *f* 4.000 tot 5.000 en het laatste wel *f* 25.000 opbrengen. Mogelijk zijn deze sommen wat te hoog gesteld teneinde de heerlijkheid aan te prijzen. Vast staat echter, dat rond 1700 het schoutambt is verkocht voor *f* 5.000, het secretariaat voor *f* 10.000 en de vorsterij voor *f* 1.000. Nergens blijkt, dat de heer functies als die van schepen of burgemeester voor geld verkocht.

Vanaf 1314 behoorden bij deze heerlijkheid de toen bestaande hertogelijke cijnzen in het kwartier van Peelland. Door de voortschrijdende geldontwaarding nam de waarde van de cijnzen af. Voor de heer was dit nadelig, voor de grondgebruikers, veelal boeren, voordelig. De Peellandse cijnzen brachten omstreeks 1780 nog *f* 1.000 per jaar op, hetgeen overigens aangeeft dat de economische betekenis van deze cijnzen in de Middeleeuwen aanzienlijk geweest moet zijn. Sedert het midden van de zeventiende eeuw waren alle cijnzen aflosbaar zodat hun aantal steeds verder terugliep. Posten als de houtschat (een heffing op gekapt hout binnen de heerlijkheid), het jacht- en visrecht en het recht van de gruit waren voor de heer van Helmond financieel gezien onbelangrijk.

Een veel kleinere heerlijkheid was Asten, gelegen ten zuidoosten van Helmond aan de rand van de Peel. Rond 1640 beurdé de heer er jaarlijks *f* 2.200 tot 2.300. In de periode 1800-1804 was dit gestegen tot gemiddeld *f* 6.123.

In 1640 bezat de heer er een middeleeuwse burcht met een „neerhuizinge” (de

22. Aalst: P.N. Panken en W.J.F. Juten, „Drie Kempische dorpen, (Waalre, Valkenswaard en Aalst”, in: *Taxandria*, X(1903)72-73; voor Tilburg: B. Dijksterhuis, Bijdragen tot de geschiedenis der heerlijkheid Tilburg en Goirle (Tilburg, 1899)17; J.J.M. Heeren, *Geschiedenis van het kasteelraadshuis en de heren van Helmond* (Den Bosch, 1938)282; Lieshout: Resolutie Raad van State 1 augustus 1698; voor de prijzen van boerderijen is geraadpleegd: Archief Godshuizen, Archief Geefhuis Den Bosch, serie jaarrekeningen, passim.

23. R.A.N.B., Archief Huis Stapelen, Rekening over het boekjaar 1779/80 (inv. Wols, nr. 88); over Boxtel in de Middeleeuwen verder: J. Vriens, „De vervreemding van het Rijksleen Boxtel in 1439”, in: *Van blauwe stoep tot citadel* (Den Bosch, 1987) 57-68.

24. Heeren, *Kasteel-raadhuis*, 274-281.

25. R.A.N.B., Archief heerlijkheid Asten, Rekeningen jaren 1640 en 1641 en jaren 1800-1804 (inv. De Kort nrs 337-338 en 346-350). Zie over Asten ook: A.F.O. van Sasse van Ysselt, „De heerlijkheid Asten”, in: *Taxandria*, XXII(1915)3 e.v.
26. Kappelhof, *Belastingheffing Meierij*, 162.
27. R.A.N.B., Archief graven van Megen, inv. nr. 185 e.v.; C.R. Hermans ed., *Charters en geschiedkundige bescheiden betreffende het Land van Ravenstein* (Den Bosch, 1848-1854), II, 1e-3e stuk.
28. J.C. Santvoort, *Manuaal of woordenboek alleen betreffende tot alle de rekeningen van de steeden, vrijheden en dorpen in de vier quartieren van de Meijerije van 's Hertogenbosch* (Den Bosch, 1741). Het betreft de dorpen: Asten, Beek & Donk, Boxtel, Deurne, Dinther, Eindhoven, Geffen, Helmond, Kessel, Mierlo, Nuland, Stiphout, Tilburg en Vlieden.

voorhof), verder twee hoeven, wat landerijen, een wind- en een watermolen, een groot aantal cijnzen, vele tienden, het recht van de houtschat en de gruit. Later kwamen daar nog enige „recognitiën” bij: vaste bedragen die het dorp, de drossaard en de vorster jaarlijks moesten afdragen. In het midden van de zeventiende eeuw bestonden veel inkomsten hier nog uit naturaleveranties in graan, vee en wol. Het meeste graan werd echter op naburige markten verkocht. De kasteelhoeve werd in eigen beheer uitgebaut. De meeste inkomsten leverden de tienden en het grondbezit op. Van een echte ambtenverkoop blijkt hier niets. Anderhalve eeuw later is de structuur van de inkomsten nauwelijks veranderd. Wel zijn de naturaleveranties verminderd en werd de kasteelboerderij verpacht. In de periode 1800-1804 zijn de twee molens goed voor 15% en de tienden voor 63% van de inkomsten.²⁵

In enkele heerlijkheden bestonden ook heffingen met een fiscaal karakter zoals waag- en tolrechten, maar deze brachten niet veel op. Een rijke bron van inkomsten hadden de accijnzen op alcoholische dranken kunnen zijn, maar deze weg was na 1648 afgesloten; zonder toestemming van de Raad van State was het de dorpsbesturen en ook anderen verboden om accijnzen te innen.²⁶ In heerlijkheden als Ravenstein of Megen, die niet tot de Republiek behoorden en geheel soeverein waren, ontwikkelde zich in de zeventiende en achttiende eeuw wel een, zij het bescheiden, landsheerlijke fiscaliteit.²⁷

Wat wel nieuw lijkt, zijn de al genoemde „recognitiën”. In de zeventiende eeuw komen we deze nog niet tegen. In de achttiende eeuw worden recognitiën geest van de dorpsbesturen en van de door de heer aangestelde functionarissen. Deze heffing is echter mogelijk in de plaats gekomen van andere afdrachten, zoals de opbrengst van boeten en heergewaden (de drossaard was vaak ook stadhouder van het leenhof) of de heerlijke houtschat, zodat het nog maar de vraag is, of het hier om iets nieuws gaat. In 1740 betaalden tenminste 13 dorpen dergelijke recognitiën, in grootte uiteenlopend van *f* 20 tot *f* 300 per jaar, maar meestal de *f* 100 niet te boven gaand.²⁸

Er waren daarnaast ook bronnen van inkomsten die we in de rekeningen niet terugvinden omdat zij niet in klinkende munt of naturaleveranties werden omgezet. Vooral gratis arbeid, vaak aangeduid als „hofdienst”, kan van economisch belang geweest zijn, maar nader onderzoek is nodig om te kunnen vaststellen, hoe belangrijk deze arbeid-om-niet voor de heren is geweest. De heer van St. Michielsgestel eiste in 1609 nog hofdiensten van de bewoners van dit dorp. Ieder huisgezin moest een dag in de week komen werken, maar kreeg dan wel van de heer gratis te eten. Uit de rekening over dat jaar blijkt echter, dat dit recht niet werd uitgeoefend. In latere rekeningen wordt er zelfs niet meer over gesproken. Hofdiensten komen we ook tegen in 1664/65 in Loon op Zand. De bewoners werden toen opgetrommeld om de onderdelen van een nieuwe windmolen die eigendom was van de heer te vervoeren naar de plaats waar hij moest worden opgericht. Ik vermoed, dat dergelijke diensten vooral geeist werden door nog ter plaatse residerende heren en dat bij langdurige absentie, waarover nader in de volgende paragraaf, ze of in vergetelheid geraakten of ten goede kwamen aan de rentmeester of drossaard.²⁹

5. Een sociaal aspect: absente heren

Steeds minder vertoefden de heren op hun kasteel en volstonden zij met het laten overmaken van de opbrengst naar veraf gelegen oorden als Brussel, Amsterdam of een andere Hollandse stad. Wie er wel bleven en aan invloed wonnen, waren de rentmeesters en de plaatselijke bestuurders. De rentmeesters woonden vaak op het kasteel of als dit door gebrek aan onderhoud tot een romantische ruïne vervallen was op de kasteelhoeve. Deze functie viel bovendien niet onder de Politieke Reformatie, zodat katholieken hier, wanneer het ambt verscheidene generaties in dezelfde familie bleef, bestuurservaring konden opdoen en enig fortuin konden maken. Ik noem hier het geslacht Verheyen, rentmeesters van de heerlijkheid Loon op Zand.³⁰

Er was nog een reden voor het absentisme: al in de late Middeleeuwen namen adellijke heren militaire functies op zich. Deze betaalden goed, eerst in de vorm van buit, later in de vorm van salaris en emolumenten. Een goed voorbeeld is Anthonie Schets van Grobbendonk, die van 1596 tot 1629 gouverneur was van de vesting Den Bosch. Alleen al van de stad kreeg hij in de periode 1600-1609 jaarlijks bijna *f* 600 aan „vereringen” binnen. In het daarop volgend decennium nam dat toe tot gemiddeld *f* 2.150 per jaar. Daar kwamen dan nog soortgelijke „courtoisieën” bij van de dorpen en kwartieren in de Meierij en zelfs daarbuiten.³¹

Van zijn heerlijkheid Tilburg en Goirle kreeg Schets van Grobbendonk heel wat minder. In de periode 1612-1640 ontving hij van deze kant jaarlijks sterk wisselende bedragen die echter zelden de *f* 500 te boven gingen. Zeer in de smaak vielen de vette ossen en rijpaarden die frequent naar Den Bosch werden opgestuurd.³²

In de onderzochte periode waren vooral de leden van de oude, Zuidnederlandse geslachten in dienst van vreemde vorsten. Met hun legers trokken zij rond door Europa. De nieuwe uit Holland afkomstige heren waren eveneens vaak langdurig afwezig. Steeds meer leefden de heren en vrouwen wel van maar niet in het dorp.

29. Over St. Michielsgestel: Gemeentearchief Bergen op Zoom, archief Raad en Rekenkamer markiezen van Bergen op Zoom, Rekeningen van de heerlijkheid; over Loon op Zand: R.A.N.B., archief heerlijkheid Loon op Zand, inv. nr. 8 (jaarrekening 1664/65).
30. A.F.J. van Kempen, *Gouvernement tussen Kroon en statenfacties. De positie van vier gouverneurs in het politieke krachtenveld van Noord-Brabant 1813-1830* (Tilburg, 1988)94-95.
31. Th.E.A. Bosman, C.J.A. van den Oord en A. Vos, „Beschenken of besteken? Een bronnenonderzoek naar relaties en geschenken in 's Hertogenbosch 1550-1650”, in: *Bijdragen tot de Geschiedenis*, LXVIII(1985)206-213.
32. Gemeentearchief Tilburg, oud-archief Tilburg, rekeningen van de borgemeesters betreffende jaren. Een goed voorbeeld van een heer die nog op zijn kasteel woont is die van Loon op Zand in de zeventiende eeuw. Zie: R.A.N.B., Archief heerlijkheid Loon op Zand, Rekeningen zeventiende eeuw.

De Decree on fisco purificationis lre maie lictimo et in lufoducis araden e
dem conditioe fperit in quada ditima cu fuis aut med fmgulis et on
ut dea decima cu fuis attemen ipdca unde fua ft et ad dem quodam haw
fup de et ep domo fupiori et avia ac foffata mfta domo et ep porta ho
mus pftorio et ep colubam deo dnyfhys et ep duaba hpditabls dno e
et ep oye ad pmta fperit et fortuen (et ep mbitis prato deo die calu
fener deo vrelari dem pftoria) colu qd ep orto arilus dem die welhof

6. Conclusies

Ofschoon het onderwerp van dit artikel nog veel diepergaand moet worden onderzocht, is het toch al mogelijk enige conclusies te trekken en daarnaast een aantal deelaspecten te noemen die bijzondere aandacht verdienen.

Het leenstelsel had ten tijde van de Republiek geen betekenis meer; het heerlijke stelsel daarentegen was en bleef nog springlevend. Tienden, molens en landerijen die voor een zeker aantal jaren verpacht werden en daarnaast in sommige heerlijkheden de verkoop van ambten waren de voornaamste bronnen van inkomsten. De cijzen waren uitgehold door de geldontwaarding, de gruit had afgedaan omdat men zijn bier niet meer met gruit brouwde en de overheid had het recht om belastingen op te leggen voor zich gereserveerd.

Daarnaast bracht het bezit van een heerlijkheid status met zich mee. Al met al bleef een heerlijkheid een interessant en niet al te riskant beleggingsobject. Het heerlijk gezag kwam steeds meer in de schaduw van het staatsgezag te staan. Kort na de Vrede van Munster nam het aantal heerlijkheden en het aantal katholieke heren sterk af, terwijl de macht van de Raad van State navenant toenam. De Politieke Reformatie en diverse maatregelen van de Haagse overheid beperkten de speelruimte van de heren nog verder.

De meeste heren hielden het op den duur wel voor gezien. Hoewel het ook in de Middeleeuwen wel voorkwam, dat de heren elders resideerden³³, nam dit verschijnsel ten tijde van de Republiek sterk toe. De oude, weinig gerieflijke burchten werden niet meer bewoond en vervielen tot schilderachtige bouwvallen, voor zover ze door de officieren van de genie niet werden opgeblazen. Zo werden ze getekend door rondtrekkende kunstenaars op zoek naar geschikte motieven voor hun gravures en aquarellen. Nu de heer absent was, kregen de dorpsnotabelen meer speelruimte. Daar kwam bij, dat Den Haag ver weg was en de heren daar wel konden decreteren, maar niet over een apparaat beschikten om te controleren.

De veranderde economische krachtsverhoudingen die leidden tot een opeenhoping van kapitaal in Holland en Zeeland gevoegd bij de nieuwe politieke constellatie tot stand gekomen in 1648 brachten een veranderingsproces op gang. Katholieke Meierijse of Zuidnederlandse heren maakten plaats voor protestantse, in Holland wonende regenten en rijke kooplieden. Met een kerkelijke politiek gericht op protestantisering heeft dit alles niets van doen. De nieuwe heren deden ook geen poging om hun onderdanen te „bekeren”.

Bleven de uiterlijke vormen van het leen- en heerlijke stelsel gelijk, de inhoud veranderde dus wezenlijk.

33. J. Lijten, „De heren van Oirschot uit de familie van Petershem”, in: *Campinia*, XIX(1989)3-20, i.h.b. 3 en 17 (betreft de heren van Oirschot, Hilvarenbeek en Petershem die in de veertiende en vijftiende eeuw meestal verbleven op het kasteel van Petershem nabij Maastricht).